

UNIVERSITATEA „BABEȘ-BOLYAI” CLUJ-NAPOCA
FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOSOFIE

ISTORIA COMUNITĂȚILOR SEFARDE DIN ROMÂNIA
DE LA ÎNCEPUTURI ȘI PÂNĂ AZI

COORDONATOR:
PROF. UNIV. DR. IOAN BOLOVAN

DOCTORAND:
VALERIU-ALEXANDRU MORARU

CLUJ-NAPOCA
2012

CUPRINS

Introducere	p. 4
I. Sursele și metodologia cercetării istoriei sefarzilor din România	p. 6
I.a. Sursele cercetării	p. 6
I.b. Metodologia cercetării	p. 18
II. Sefarzii în context european, în ținuturile balcanice și cele românești	p. 24
II.a. Evreii spanioli, de la stabilirea în Peninsula Iberică la expulzare	p. 24
II.b. Exilul către răsărit și societatea sefardă din Imperiul Otoman	p. 35
II.c. Sefarzii în Europa Occidentală	p. 44
III. Comunitățile sefarde din Timișoara și Lugoj	p. 57
III.a. Pătrunderea și așezarea sefarzilor în Banat (sec. XVII-XVIII)	p. 57
III.b. Organizarea comunitară și statutul juridic al sefarzilor din Timișoara și Lugoj (sec. XVIII-XIX)	p. 60
III.b.1. Evoluția impunerilor fiscale asupra sefarzilor timișoreni	p. 68
III.c. Instituții de cult și asociații religioase	p. 71
III.c.1. Sinagoga	p. 71
III.c.2. Rabinatul	p. 73
III.c.3. Asociații religioase și de binefacere	p. 75
III.d. Aspecte culturale și sociale	p. 77
III.d.1. Instituții de învățământ	p. 78
III.d.1.1. Studiu de caz: sefarzii în școlile timișorene în anii 1920	p. 83
III.d.2. Manifestări în domeniul tiparului și presei	p. 85
III.d.3. Implicarea în asociații și societăți culturale	p. 87
III.d.4. Relații interetnice și religioase	p. 88
IV. Comunitatea sefardă din Alba Iulia	p. 91
IV.a. Așezarea și organizarea sefarzilor în Alba Iulia în secolul al XVII-lea	p. 91
IV.b. Organizarea instituțional-religioasă și raporturile cu autoritățile (sec. XVIII-XX)	p. 92
IV.b.1. Structura profesională și ocupațională a populației	p. 99
IV.c. Instituții de cult și asociații religioase	p. 101
IV.c.1. Sinagoga	p. 101
IV.c.2. Rabinatul și asociațiile religioase	p. 102
IV.d. Aspecte culturale și sociale	p. 104
V. Comunitățile sefarde din Craiova și Drobeta-Turnu Severin	p. 108
V.a. Prezențe sefarde în Oltenia anterior anului 1848	p. 108
V.b. Organizarea comunitară și raporturile cu autoritățile (sec. XIX-XX) ...	p. 111
V.b.1. Structura profesională și ocupațională a populației	p. 121
V.c. Instituții de cult și asociații religioase	p. 123

V.c.1. Sinagoga	p. 123
V.c.2. Rabinatul	p. 126
V.c.3. Asociațiile religioase, de caritate și cimitirul	p. 129
V.d. Aspecte educaționale și culturale	p. 134
V.d.1. Școala și educația	p. 134
V.d.2. Presa și tiparul	p. 139
V.d.3. Asociații și evenimente culturale	p. 142
VI. Comunitatea sefardă din București	p. 144
VI.a. Sefarzii din București în secolele XVI-XVIII	p. 144
VI.b. Organizarea comunitară și raporturile cu autoritățile (sec. XIX-XX) ..	p. 151
VI.b.1. Structura profesională și ocupațională a populației	p. 162
VI.c. Instituții de cult și asociații religioase	p. 166
VI.c.1. Sinagoga	p. 166
VI.c.2. Rabinatul	p. 168
VI.c.3. Cimitirul și asociațiile religioase	p. 170
VI.d. Aspecte școlare, culturale, identitare	p. 172
VI.d.1. Școala și educația	p. 172
VI.d.2. Artele, presa și tiparul	p. 175
VI.d.3. Asociaționism, identitate și luminile Haskalei	p. 181
VII. Evoluția demografică a comunităților sefarde din România	p. 186
VII.a. Sursele cercetărilor de demografie istorică privind sefarzii din România	p. 186
VII.b. Dimensiunea demografică a prezenței sefarde la Timișoara și Lugoj	p. 191
VII.b.1. Progres și regres natural în comunitatea sefardă din Timișoara. Cauze și explicații	p. 203
VII.c. Dimensiunea demografică a prezenței sefarde la Alba Iulia	p. 206
VII.d. Dimensiunea demografică a prezenței sefarde la Craiova și Drobeta- Turnu Severin	p. 209
VII.e. Dimensiunea demografică a prezenței sefarde la București	p. 213
VIII. Personalități ale sefarzilor din România. Medalioane biografice	p. 218
Concluzii	p. 235
Bibliografie	p. 245
Anexe grafice	p. 261

Cuvinte cheie: Comunități, evrei, sefarzi, Europa, București, Oltenia, Banat, Alba-Iulia.

REZUMAT

Lucrarea noastră de doctorat oferă, pentru prima dată în istoriografia română, o imagine de ansamblu a prezenței evreilor de rit sefard pe teritoriul actual al țării noastre în epocile pre-modernă, modernă și contemporană. Lucrarea a fost structurată pe opt capitole, care prezintă: sursele și metodologia abordării subiectului, prezența sefarzilor pe continentul european, comunitățile sefarde din Timișoara, Lugoj, Alba Iulia, Craiova, Drobeta-Turnu Severin și București, aspecte demografice și, în final, un set de microbiografii ale unor personalități evreo-spaniole din România. Intenția noastră a fost de a aduce în atenția istoricilor preocupați de studiile iudaice această arie de cercetare mai puțin frecventată și, în același timp, să le punem la dispoziție o bază documentară de care să beneficieze abordări ulterioare.

Analiza surselor cercetării a evidențiat rolul important jucat de documente (inedite sau edite) și de presă, dar totodată a atras atenția asupra lipsurilor care fac aprofundarea cercetării imposibilă în anumite segmente. Ne referim aici, cu precădere, la inexistența unor arhive ale comunităților sefarde din Timișoara, Lugoj, Alba Iulia, Drobeta-Turnu Severin sau București (pentru a nu mai vorbi despre alte centre secundare). Dacă, în unele cazuri, precum Timișoara sau Alba Iulia, lipsa arhivei sefarde este suplinită parțial de arhivele municipale sau ale ansamblului comunităților evreiești, pentru București faptul că nu avem o arhivă a comunității israelito-spaniole reprezintă o mare pierdere. Sursele complementare (presa, varii arhive tangențiale) și bibliografia nu vor putea să suplinească vreodată suficient această lipsă. În contrapartidă, arhiva comunității din Craiova este atât de vastă încât a trebuit să operăm o selecție a materialului, pentru a păstra un echilibru cantitativ între capitolele monografice. De altfel, nici nu am fi reușit să prelucrăm întreaga arhivă, ale cărei dimensiuni îndeamnă la deschiderea pe viitor a unui șantier de cercetare dedicat exclusiv acestei teme.

În privința metodologiei abordării, am ales să ne oprim asupra celor patru centre anterior amintite, prezentând, pe rând, istoricul formării comunității, raporturile cu autoritățile, structura socio-profesională, instituțiile de cult (rabinatul, sinagoga, asociațiile religioase) și aspecte școlare și culturale din viața comunității. Am încercat să utilizăm exhaustiv informațiile existente, căci ele au de multe ori caracterul unui puzzle, spațiile rămase albe din lipsă de informații putând fi completate doar prin analogii cu evoluția comunității-surori așchenadă.

Reperete demografice și microbiografiile fac obiectul unor capitole individuale. În primul caz, la sugestia coordonatorului nostru, am considerat că o privire globală asupra evoluției demografice poate fi mult mai instructivă decât fragmentarea sa pe centre. În cazul celor din urmă, am încercat să adunăm informațiile biografice existente în istoriografia subiectului despre cât mai mulți sefarzi, cu scopul de a oferi viitorilor cercetători ai domeniului o bază de plecare, iar celor interesați de subiect o imagine a principalilor reprezentanți ai lumii sefarde românești.

Al doilea capitol al tezei este o sinteză dedicată istoriei sefarzilor până la izgonirea lor din Peninsula Iberică și ulterioarei lor răspândiri pe continentul european. Este un segment puțin original în esență, informațiile fiind preluate din literatura de specialitate europeană și nord-americană; însă în istoriografia română nu există, până la această dată, nici o carte dedicată acestui aspect al istoriei universale și, pornind de la acest considerent, am crezut necesar să oferim studiului nostru o dimensiune continentală, încadrând sefarzii români în ansamblul lumii evreo-spaniole. Concluziile acestui capitol subliniază faptul că marea majoritate a evreilor spanioli au emigrat la sfârșitul secolului al XV-lea în Imperiul Otoman, constituind principalul rezervor demografic pentru emigrația ulterioară în Principatele Române, în Banat și Transilvania. Alte direcții de emigrare precum Marea Britanie, Franța, Țările de Jos, au afectat prea puțin evreii din spațiul românesc până la internaționalizarea problemei lor, la sfârșitul secolului al XIX-lea.

Al treilea capitol al lucrării a fost dedicat comunităților iudeo-spaniole din Timișoara și Lugoj. Am constatat că sefarzii din ambele orașe erau prezenți la data cuceririi austriece și, mai mult, pe parcursul secolului al XVIII-lea au continuat imigrările de la sud de Dunăre. Instituțiile de bază, sinagoga și rabinul, au fost prezente în viața comunității sefarde din Timișoara până spre sfârșitul secolului al XIX-lea, când regresul demografic a condus la imposibilitatea susținerii lor. În privința relațiilor cu autoritățile, parcursul lor este identic cu al întregii comunități evreiești. Documentele analizate de noi evidențiază pe de o parte dubla autoritate (centrală și locală) între care trebuiau să penduleze sefarzii timișoreni, iar pe de altă parte oferă imaginea unei obști suficient de înstărite încât să suporte plata taxelor până la ridicarea lor abuzivă și nerealistă, cu 500%, în 1830. Din acest moment începe o trambulină a imposibilității de plată și a datoriilor care sporesc de la an la an și, fără a avea documente, presupunem că situația a fost perpetuată până la Revoluția din 1848-1849. Nu în ultimul rând, aceleași documente relevă imposibilitatea

autorităților de a ține o evidență exactă a fluxului migrator izraelit (inclusiv sefard) și distanța dintre dimensiunea normativă și realitatea pe teren în cazul imigrării.

O altă realitate, previzibilă încă din primele etape ale cercetării și confirmată ulterior de analiza izvoarelor, este puternica diminuare demografică și odată cu aceasta disoluția cadrelor comunitare, ambele procese caracterizând comunitatea sefardă din Timișoara în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, în ciuda faptului că documentele înregistrează sau lasă să se întrevadă un constant (dar minim) aport al sporului migrator. În consecință, perioada pentru care se poate vorbi cu adevărat de studierea comunității sefarde din Timișoara este practic 1716-1850, după această ultimă dată informațiile nemaleferindu-se decât accidental la comunitate și insistând asupra unor evenimente din viața personală a celor câteva zeci de evrei spanioli din oraș (procese, falimente, testamente etc.). În perioada interbelică, puținii sefarzi rămași în Timișoara nu mai pot fi urmăriți ca grup. Ei sunt complet integrați comunității așchenade, iar uniformizarea este probată și de folosirea extinsă a limbii maghiare în cadrul comunității¹.

Cazul sefarzilor din Lugoj este întrucâtva diferit de cel al timișorenilor. Aici, din câte se pare, nu a existat o tradiție comunitară în secolul al XVIII-lea, iar în cel de al XIX-lea, masiv depășiți numeric, evreii spanioli au ales mult mai repede calea integrării. Probabil că lipsa familiilor vechi și conservatoare (prezente la Timișoara) a ușurat procesul de integrare. Cert este că, deși nu avem semnalată o comunitate juridică sefardă în acest oraș, onomastica indică prezența unui număr relativ mare de familii cu rădăcini evreo-spaniole, ale căror nume germanizate sau maghiarizate putea fi încă destul de des întâlnite în perioada interbelică.

Al patrulea capitol al tezei a avut ca subiect cercetarea comunității sefarde din Alba Iulia. Din documentele și studiile istorice parcurse, rezultă că sefarzii albaiulieni apar ca o comunitate ce își are originea în secolul al XVII-lea, ca rezultat al politicilor demografice și economice promovate de principele Gabriel Bethlen. Însă fluxul imigraționist a continuat pe tot parcursul secolului al XVIII-lea, iar populația israelită a orașului este foarte fluctuantă, astfel că este puțin probabil să mai fi existat, la sfârșitul anilor 1700, familii cu origini în secolul anterior.

În relațiile cu autoritățile locale și centrale, sefarzii par să fi urmat curentul majoritar, înscriindu-se în evoluția generală a secolelor XVIII-XX. Viața religioasă și evoluția instituțiilor

¹ Dovadă a acestui fapt, almanahurile evreiești din Timișoara sunt redactate aproape integral în maghiară, conținând puține articole în limbile germană sau română. A se vedea: „Almanahul evreesc. Jüdisches Jahrbuch. Zsidó Évkönyv”, I, 1935-1936; „Almanahul evreesc. Jüdisches Jahrbuch. Zsidó Évkönyv”, II, 1936-1937; „Almanahul evreesc. Jüdisches Jahrbuch. Zsidó Évkönyv”, III, 1937-1938; „Almanahul evreesc. Jüdisches Jahrbuch. Zsidó Évkönyv”, IV, 1938-1939.

comunitare indică un curs descendent al comunității, culminând cu imposibilitatea de a duce la bun sfârșit construcția sinagogii. În fapt, comunitatea sefardă din Alba Iulia iese în evidență doar atunci când, dintr-un motiv sau altul, intră în conflict cu majoritatea așchenadă, relațiile mai mult sau mai puțin tensionate datând din secolul al XVIII-lea și continuând inclusiv în perioada celui de al doilea război mondial.

Fiind vorba despre o comunitate redusă numeric, aflată la limita recunoașterii legale, și urmele istorice lăsate devin, în secolul XX, tot mai vagi, reducându-se, de multe ori, la acțiuni sau luări de poziție individuale.

Al cincilea capitol al tezei este dedicat prezentării monografice a comunității sefarde din Craiova, precum și a puținelor informații pe care le deținem despre evreii spanioli din Turnu Severin. În mod absolut ironic, singura comunitate sefardă din România care a beneficiat de o sinteză monografică (fie ea și la nivelul perioadei interbelice) și a cărei arhivă se păstrează încă, este și cea mai puțin prezentă în istoriografie. Din acest motiv există anumite aspecte ale istoriei comunității la care nu ne-am putut referi decât tangențial în paginile lucrării (cazul organizării și relațiilor cu autoritățile în secolul al XIX-lea și cel al spectrului ocupațional al evreilor de rit spaniol din Craiova și Drobeta-Turnu Severin).

Din paginile și filele de document parcurse, a căror sinteză am încercat să o prezentăm mai sus, se desprinde, pentru Craiova, imaginea unei comunități bine încheiate, ale cărei relații cu autoritățile locale par amiabile. Monografia consultată, precum și documentele de arhivă, propun imaginea unei foarte bune organizări interne, orientată atât de mult spre susținerea propriilor instituții și enoriași încât uneori ajunge în conflict cu „comunitatea soră” așchenadă din cauza neglijării îndatoririlor comune.

Serviciul cultic, cu tot ceea ce înseamnă el (clădiri, personal, forme devoționale), pare să fi funcționat fără probleme deosebite, până în anii premergători celui de la doilea Război Mondial. Faptul că rabini valoroși, proveniți din zona Mediteranei, au servit comunitatea sefardă craioveană reprezintă un indicator al capacității sale de a susține o viață religioasă exemplară și, totodată, un semn al bunului renume de care se bucura. În același context al vieții spirituale putem consemna constantele încercări de modernizare a formelor devoționale, de adaptare la cerințele și inovațiile timpului. Nu în ultimul rând, iese în evidență grija pentru școală și actul educativ în general, atât prin propriile instituții, cât și prin școala „Lumina”, evreii de rit spaniol din Craiova au căutat în mod constant să asigure tinerelor generații sprijinul educativ necesar.

O situație aparte este aceea a comunității din Drobeta-Turnu Severin. Puținele indicii documentare identificate lasă să se întrevadă o viață comunitară cel puțin la fel de animată ca și în Craiova. Dar dincolo de lipsa interesului istoriografic, inexistența unor fonduri arhivistice comunitare face imposibil un demers mai aplicat în acest caz.

Istoria comunităților sefarde din Craiova și Drobeta-Turnu Severin rămâne un subiect a cărui cercetare poate fi și trebuie aprofundată, dincolo de sinteza monografică propusă în cadrul lucrării noastre. Rămân încă multe pete albe sau doar gri: informații despre evoluția sa în secolul al XIX-lea, detalii biografice privind rabinii, multe alte amănunte care pot ajuta la conturarea profilului comunitar. Informațiile existente în bibliografie indică prezența unor obști bine organizate și coerent conduse, bucurându-se de o relativă stabilitate financiară și de existența unui sistem instituțional intern destul de bine dezvoltat. Pornind de la aceste premise, o incursiune istorică în trecutul sefarzilor olteni ar avea atât valoare informațională, prin datele recuperate din sursele timpului, cât și semnificația unui model pentru cercetări ulterioare ale comunităților iudeo-spaniole „de provincie” din Vechiul Regat.

Cel de-al șaselea capitol al tezei are ca subiect comunitatea iudeo-spaniolă din București. Vechimea acesteia coboară până în secolul al XVI-lea, iar mărturiile istorice arată că relațiile acesteia cu domnitorii pământeni și cu populația autohtonă, în ciuda recrudescenței tensiunilor antisemite, a cunoscut un curs ascendent. Astfel se explică și constanta creștere a numărului evreilor din București de-a lungul evului mediu și a perioadei premoderne. Până în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, sefarzii au constituit cea mai importantă comunitate evreiască din București, fiind depășiți însă numeric de așchenazi în a doua jumătate a respectivului secol, în principal datorită sporului migrator și nu a celui natural. Acest dezechilibru a continuat să se adâncească și în secolul al XIX-lea, însă potența financiară a câtorva mari familii, apropiate de cercurile domniei, a permis comunității iudeo-spaniole să se manifeste în continuare ca factor decizional în chestiunile de interes comun.

În jurul acestor mari finanțști s-au dezvoltat principalele instituții comunitare: sinagogile, rabinatul, învățământul și asociațiile de asistență socială. Școala sefardă, despre care avem informații că data din secolul al XVIII-lea, s-a adaptat treptat noilor realități: în secolul al XIX-lea, sub influența Haskalei, au apărut primele școli israelite cu programă modernă, iar numărul elevilor care învățau în școli de stat românești, mai ales al celor proveniți din rândul elitei, a crescut. Rabinatul a fost una dintre instituțiile coagulante ale identității sefarzilor bucureșteni, iar

personalitățile marcante ce s-au perindat în această poziție au contribuit din plin la evoluția comunitară. Rabini precum Haim Bedjarano sau Iacob Niemirower au adus cu ei luminile Haskalei și au făcut ca integrarea socială a sefarzilor să fie dublată și de un inițial vag, apoi tot mai pregnant, fenomen de românizare (specific de altfel ambelor rituri iudaice).

Începutul secolului XX și, mai ales, perioada interbelică au fost marcate de încercările de reorganizare comunitară, atât la nivelul capitalei, cât mai ales la nivel național. Formarea „Uniunii comunităților israelite de rit spaniol din România”, în 1928, a făcut ca Bucureștiul să devină centrul lumii sefarde românești. La acea dată, însă, comunitățile iudeo-spaniole din România erau deja reduse demografic, astfel că tragediile anilor '40 le-au afectat cu mult mai puternic, din acest punct de vedere, decât pe cele așchenade. În plus, presa timpului și documentele păstrate lasă să se întrevadă, în perioada 1934-1935, răbufnirea unor tensiuni interne având ca obiect conducerea comunității – tensiuni care trebuie pe seama ridicării unei noi elite sefarde, care încerca să își convertească în poziții publice situația financiară solidă. După 1945, puținii sefarzi rămași în București se pierd, documentar, în masa așchenazilor, ajutați și de măsurile nivelatoare ale autorităților comuniste.

O privire retrospectivă lasă să se întrevadă faptul că sefarzii bucureșteni nu ies în evidență istoriografic atât în dimensiunea lor comunitară, cât prin „vârfurile” ce le-au condus destinele: bancheri și finanțiști, erudiți, rabini, oameni de cultură. Din păcate nici documentele de arhivă păstrate nu ajută prea mult în acest sens, căci spre deosebire de comunitatea din Craiova, în cazul evreilor spanioli din București arhivele rămân aproape inexistente.

Cel de-al șaptelea capitol al tezei a fost dedicat analizei evoluției demografice a comunităților sefarde din România. Am început prin a prezenta situația surselor de demografie istorică ce conțin informații despre evreii spanioli, subliniind faptul că, începând cu a doua jumătate a secolului al XIX-lea, recensarea separată a sefarzilor și așchenazilor încetează, făcând loc înregistrării lor unitare ca „evrei”. Din acest motiv, niciuna dintre marile categorii de surse române sau maghiare de după 1850 (recensăminte regionale și naționale, anuare statistice naționale și orășenești) nu mai conține referiri specifice la sefarzi, ci doar referiri globale la ansamblul persoanelor de naționalitate evreiască sau de religie mozaică.

Pentru Timișoara am reușit, cu ajutorul numeroaselor și relativ regulatele conșcripții din intervalul 1716-1822 să creionăm cursul evoluției demografice a obștii sefarde, dar și să oferim o imagine a familiei sefarde: mai înstărită decât media așchenazilor, cu un statut intracomunitar

superior și, foarte probabil, mult mai conservatori și deci mai greu adaptabili modernității. Echilibrul numeric între cele două rituri s-a păstrat până la mijlocul secolului al XVIII-lea, după care imigrația așchenadă s-a intensificat, la începutul secolului al XIX-lea raportul ajungând la 1/4, și crescând ulterior în progresie geometrică. În privința situației din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, registrele de stare civilă ne oferă imaginea unei comunități slăbite, în care se nasc 1-2 copii anual – fapt ce confirmă sursele bibliografice care menționează anul 1890 ca dată a desființării comunității și integrării ei în cea ortodoxă sau status-quo ante, din cauza imposibilității de a-și mai susține serviciile divine. Incursiunea în câteva instituții școlare din perioada interbelică ne-a demonstrat că deși mai existau sefarzi în Timișoara, numărul lor era redus, fiind întreținut și acum, în mare măsură, prin sporul migrator.

În cazul Lugojului, deși cunoaștem evoluția numărului de evrei din oraș începând cu 1869, nu avem nici o cuantificare – din statistică oficială sau arhive – a prezenței sefarde.

În privința situației demografice a sefarzilor din Alba Iulia, după cifra de 96 persoane în 1779 nu avem nici măcar o informație concretă, tot ceea ce putem deduce fiind reculul constant al comunității.

Evoluția demografică a sefarzilor Craioveni se înscrie, în linii mari, în trendul general la nivelul României. Încă din a doua jumătate a secolului al XIX-lea preeminența așchenadă se face simțită, iar în perioada interbelică regăsim o comunitate destul de numeroasă (aprox. 800 persoane), dar despre care datele ne arată că suferă un proces de îmbătrânire ireversibil. Pe alocuri este sesizabil și fenomenul emigrării în Palestina.

Cea mai mare comunitate sefardă din România, cea din București, era evaluată de către I. Barasch, la mijlocul secolului al XIX-lea la aproximativ 150 de familii, fără să știm dacă este vorba despre familii extinse (3-4 generații) sau despre familii cuprinzând 1-2 generații. După această dată orice sursă statistică referitoare exclusiv la sefarzi dispare.

Per ansamblu, lucrările de specialitate oferă cifra de aproximativ 10.000 sefarzi în 1919 (majoritatea locuind în sudul României) sau aproximativ 15.000 în perioada interbelică. Însă cei care avansează cifrele nu oferă sursa statistică ce stă la baza acestor estimări. Este evident că reculul demografic al sefarzilor a început după 1848 și la baza sa au stat epuizarea rezervorului demografic din Balcani, pe de o parte, și continuele emigrări așchenade dinspre Europa Centrală și de Est, pe de altă parte.

Ultimul capitol al tezei este constituit din aproximativ 50 de micro-biografii ale unor personalități sefarde, sau direct legate de comunitățile sefarde din România. Este vorba despre personalități religioase (rabini), politice (lideri sioniști, lideri comunitari), economice, științifice și culturale. Ele constituie acea parte a elitei evreilor spanioli din România care nu a activat doar în cadre comunitare, ci s-a făcut remarcată pe plan național și internațional, aducându-și contribuția la progresul și modernizarea României moderne, la cultura și știința românească. Lista lor nu este una exhaustivă, singurul criteriu de selecție fiind acela al surselor. Există încă numeroase personalități sefarde, mai cu seamă liderii comunitari, despre care cunoaștem mult prea puține informații biografice, iar unul dintre obiectivele cercetărilor viitoare va trebui să fie extinderea cunoștințelor în acest domeniu.

Ceea ce reiese cu certitudine din lista biografiilor prezentate este faptul că, în secolele XVIII-XX, din rândul evreilor sefarzi din România s-au ridicat numeroase personalități, a căror activitate a influențat puternic domenii precum economia, știința, religia, artele și cultura. În unele cazuri, generații întregi din aceeași familie au perpetuat cele mai bune relații cu autoritățile române, ajungând să devină fervenți patrioți și susținători ai cauzei naționale. Alți sefarzi, chiar dacă au fost izgoniți din patrie pe motive politice, sau au plecat de bună voie, au continuat să păstreze legăturile cu comunitatea din rândul căreia s-au ridicat. Au existat și cazuri în care, deși nu s-au născut pe teritoriul României, personalități sefarde cunoscute au servit comunitățile din țara noastră. În secolele XIX-XX mulți dintre sefarzii români, sau dintre cei ce au servit comunitățile evreo-spaniole din România au ajuns la recunoaștere internațională. Nume precum Moses Gaster, Reuben Eliyahu Yisrael, Sabetay Djaen ș.a. sunt cunoscute în istoria universală a sefarzilor.

Prin analiza celor patru mari comunități sefarde am ajuns la concluzii privind similitudinile evoluției lumii evreo-spaniole din țara noastră în ultimele două secole: prezența aici începând cu secolul al XVI-lea, perioada de glorie din secolul al XVIII-lea, regresul demografic ce se instalează odată cu a doua jumătate a secolului al XIX-lea, problemele și disensiunile interne ce par a măcina mai multe comunități în anii interbelici. Lumea sefardă din România pare să se fi „topit” între 1850-1950 în marea așchenadă, suferind în paralel și un proces de aculturație prin integrare în societatea românească. Emigrările spre Israel au reprezentat un motiv suplimentar de diminuare demografică.

Doar în Timișoara, din motive încă neelucidate pe deplin, comunitatea sefardă a avut un regres demografic masiv și accelerat, dispărând la sfârșitul secolului al XIX-lea ca urmare a scăderii numărului membrilor sub 10. Celelalte comunități au rezistat până în 1948, când reorganizarea comunistă le-a pecetluit sfârșitul. La supraviețuirea lor a contribuit din plin organizarea internă, buna funcționare a instituțiilor religioase, dar și existența unui sistem educațional și a unei „societăți civile” sefarde: organizațiile sefarde din România (religioase, de asistență socială, culturale, sportive etc.) și-au îndeplinit cu succes rolul social și identitar care le era destinat, până când perioada „marii restriți” de după 1940 le-a obligat să-și înceteze existența.

În urma acestor comunități, acum în mare parte dispărute, a rămas un patrimoniu arhitectonic și documentar deloc de neglijat, constituind un incitant îndemn la recuperare istorică. Au rămas, de asemenea, faptele acelor personalități sefarde care s-au remarcat în istoria și știința românească: de la Davicion Bally, sprijinitorul revoluției din 1848, la nedreptățitul Moses Gaster sau la cunoscutul compozitor și pianist Filip Lazăr. Alături de aceste exemple, aproape aleatoriu alese, se pot adăuga alte câteva zeci de nume cunoscute ale științei, economiei și culturii, care și-au adus contribuția la progresul țării noastre. Lor, și întregii lumi sefarde acum dispărute, le datorăm, ca istorici, efortul recuperator.

BIBLIOGRAFIE

Surse inedite

Arhiva Centrului pentru Studierea Istoriei Evreilor din România, București, Dosare: VI 29, VI 38, VI 45, VI 158, VI 196, VI 266, VI 268, VI 458, VI 459, VI 470, VI 490, VI 517, VI 520, VI 523, VI 524, VI 556, VI 560.

Arhivele Naționale Istorice Centrale București, Colecția Comunități Evreiești din România, Dosar 32/1948.

Glück, Eugen, *Comunitatea evreilor de-a lungul secolelor*, lucrare în mss.

Institutul de Iudaistică Cluj-Napoca, Arhiva Comunității din Timișoara, Dosare: 1/1742, 1/1754, 1/1766, 2/1794, 2/1807, 2/1829.

Serviciul Județean Alba al Arhivelor Naționale, Colecția Registre de Stare Civilă de la parohii, nr. inv. 328.

Serviciul Județean Mehedinți al Arhivelor Naționale, Fond Primăria orașului Turnu Severin, Dosare: 29/1852, 3/1911, 18/1913, 21/1913, 1bis/1914, 8/1914, 1/1915, 11/1915, 25/1915, 5/1917, 12/1917, 23/1919, 32bis/1919, 11/1920.

Serviciul Județean Timiș al Arhivelor Naționale, Colecția Registre de Stare Civilă, Comunitatea Mozaică Timișoara-Fabric, Registre: Registrul de botez pe anii 1870-1895, Registrul de decese pe anii 1878-1881, Registrul de cununii pe anii 1860-1895.

Serviciul Județean Timiș al Arhivelor Naționale, Fond Liceul Comercial Izraelit Timișoara, Dosar 10.

Serviciul Județean Timiș al Arhivelor Naționale, Fond Liceul Izraelit de Fete din Timișoara, Dosare: 1, 8.

Serviciul Județean Timiș al Arhivelor Naționale, fond Primăria Municipiului Timișoara, Dosare: 1727/4; 1740/1; 1744/7; 1747/2; 1750/7; 1750/8; 1753/3; 1754/3; 1755/1; 1755/2; 1755/3; 1755/11; 1756/1; 1757/3; 1764/1; 1783/8, 1783/11; 1786/2;

1786/5; 1789/11; 1811/20; 1820/10; 1822/12; 1828/11; 1829/10; 1830/17; 1831/11; 1831/12; 1831/16; 1832/18; 1832/19; 1832/20; 1833/22.

Serviciul Județean Timiș al Arhivelor Naționale, Fond Școala Primară Confesională Izraelită Timișoara II, Dosar 2.

Surse editate

***, *Evreii din România în războiul de reîntregire a țării 1918-1919*, vol. alcătuit de Dumitru Hâncu, selecția materialului Lya Benjamin, București, Hasefer, 1996.

***, *Evreii din România în secolul XX. 1900-1920. Fast și nefast într-un răstimp istoric. Documente și mărturii*. Vol. I-II, București, Hasefer, 2003.

***, *Evreii din România între anii 1940-1944*, vol. I, *Legislația antievreiască*, volum alcătuit de Lya Benjamin, București, Hasefer, 1993; vol. II, *Problema evreiască în stenogramele Consiliului de Miniștri*, volum alcătuit de L. Benjamin, București, Hasefer, 1996; vol. III/1-2, *1940-1942 Perioada unei mari restriți*, București, Hasefer, 1997; vol. IV, *1943-1944 Bilanțul tragediei – renașterea speranței*, București, Hasefer, 1998.

***, *Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România*, vol. I, întocmit de Victor Eskenasy, București, 1986; vol. II/1, întocmit de Mihai Spelmann, București, 1988; vol. II/2, întocmit de M. Spielmann, Lya Benjamin, S. Stanciu, București, 1990; vol. III/1-2, coord.: Ladislau Gyémánt, L. Benjamin, București, 1999.

***, *Minorități etno-culturale, mărturii documentare. Evreii din România (1945-1965)*, volum editat de Andreea Andreescu, Lucian Nastasă, Andrea Varga, Cluj-Napoca, Centrul de resurse pentru diversitate etnoculturală, 2003.

***, *Statutul Comunității Israelitilor de rit Spaniol din Craiova*, Craiova, 1894.

Ancel, Jean, *Documents concerning the fate of the Romanian Jewry During the Holocaust*, vol. 2, New York, Beate Klarsfeld Foundation, 1986.

Anuarul Statistic al orașului București pe anul 1895, București, Inst. de arte grafice Carol Göbl, 1896

Anuarul Statistic al orașului București pe anul 1908-1909, București, Tipografia Curții Regale F. Göbl fii, 1911.

Anuarul Statistic al orașului București pe anul 1923, București, Tipografia Curții Regale F. Göbl fii, 1924.

Anuarul Statistic al României pe anul 1904, București, Imprimeria Statului, 1904.

Anuarul Statistic al României pe anul 1915-1916, București, Tipografia Curții Regale F. Göbl fii, 1919.

Anuarul Statistic al României pe anul 1922, București, Tipografia Curții Regale F. Göbl fii, 1923.

Anuarul Statistic al României pe anul 1923, București, Tipografia Curții Regale F. Göbl fii, 1924.

Constituția nouă, votată de adunarea națională constituantă în ședințele de la 26 și 27 martie anul 1923, Craiova, Scrisul Românesc, 1923.

Gaster, Moses, *Corespondență*, ed. îngrijită de V. Eskenasy, București, Hasefer, 1998.

Iancu, Carol, *Lupta internațională pentru emanciparea evreilor din România. Documente și mărturii*, vol. I-II, București, 2004.

Kuller, Harry, *Evreii în România anilor 1944-1949. Evenimente, documente, comentarii*, București, 2002.

Legea pentru abrogarea măsurilor legislative antievreiești, București, Editura Presa Casa Plevnei, 1945, p. 5-25.

Palade, Ioan, *Codul Caragea*, București, Editura Librăriei Leon Alcalay, 1907.

Recensământul general al populației României. 29 decembrie 1930. Vol. II: Neam, limbă maternă, religie, București, Monitorul Oficial Imprimeria Națională, 1938.

Recensământul general al populației României din decembrie 1899. Rezultate definitive precedate de o introducere cu explicațiuni și date comparative de L. Colescu, București, Institutul de Arte Grafice Eminescu, 1905.

Recensământul populației din 21 februarie 1956. Vol. II. Structura demografică a populației, București, Direcția Centrală de Statistică, 1960.

Recensământul populației și al locuințelor din 5 ianuarie 1977, Vol. I, București, Direcția Generală de Statistică, 1980.

Recensământul populației și locuințelor din 7 ianuarie 1992, Vol. I, Populația – Structura demografică, București, Comisia Națională pentru Statistică, 1994.

Periodice

„Almanachul evreesc ilustrat pentru România”, III, 1932.

„Almanahul evreesc. Jüdisches Jahrbuch. Zsidó Évkönyv”, I, 1935-1936.
„Almanahul evreesc. Jüdisches Jahrbuch. Zsidó Évkönyv”, II, 1936-1937.
„Almanahul evreesc. Jüdisches Jahrbuch. Zsidó Évkönyv”, III, 1937-1938.
„Almanahul evreesc. Jüdisches Jahrbuch. Zsidó Évkönyv”, IV, 1938-1939.
„Cronica Sefardă”, I, 1935.
„Gazeta Evreului Spaniol din România”, I, 1934.
„Israelitischer Kalendar”, Timișoara, 1926.
„Israelitischer Kalendar”, Timișoara, 1927.
„Israelitischer Kalendar”, Timișoara, 1928.
„Israelitischer Kalendar”, Timișoara, 1929.
„Magyar Statisztikai Évkönyv”, seria 1, I, 1872 – XXI, 1892; seria 2, I, 1893-XVIII, 1910.
„Viața Sefardă”, I, 1934 – II, 1935.

Anuare

Anuarul primăriei orașului Turnu-Severin (1944-1946), îngrijit de Prof. C. Papacostea-Pajură, primarul orașului, Turnu-Severin, Tipografia comunală, 1946.

Anuarul Școalei de stat superioare de arte și meserii din Timișoara. Anii școlari 1921-1922, 1922-23 și 1923-24, publicat de Cornel Liuba, director, Timișoara, 1924.

Anuarul Școalei de stat superioare de arte și meserii și școalei de arte și meserii din Timișoara. Anii școlari 1924-25 și 1925-26, publicat de Cornel Liuba, director, Timișoara, s. a. [1926?]

Anuarul Școalei inferioare și superioare de arte și meserii din Timișoara. Anii școlari 1919-20 și 1920-21, publicat de Cornel Liuba, director, Timișoara, s. a. [1921?].

Anuarul Școlii Superioare de comerț „Principele Carol” din Timișoara pe anul școlar 1923-1924, Timișoara, 1925.

Anuarul Școlii Superioare de comerț „Principele Carol” din Timișoara pe anul școlar 1924-1925, 1925-1926 și 1926-1927, Timișoara, 1927.

Anuarul Școlii Superioare de comerț Timișoara pe anii 1921-1922 și 1922-1923, Timișoara, s. a. [1923?]

Anuarul Școlii Superioare de comerț Timișoara pe anul școlar 1927-1928, Timișoara,

1928.

Lucrări de referință

***, *Enciclopedia istoriografiei românești*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1978.

***, *Publicațiile periodice românești (Ziare, gazete, reviste)*, Vol. 5, partea I, catalog alfabetic 1931-1935, București, Editura Academiei Române, 2009

Attias, Jean-Cristophe; Benbassa, Esther, *Dicționar de civilizație iudaică*, traducere de Șerban Velescu, București, Editura Univers Enciclopedic, 1999.

Bibliografia Istorică a României, Vol. VIII, Coord.: **Gheorghe Hristodol**, București, Editura Academiei Române, 1996; Vol. IX, 1994-1999, Coord.: **Gh. Hristodol**, București, Editura Academiei Române, 2000; Vol. X, 1999-2004, Coord.: **Gh. Hristodol**, București, Editura Academiei Române, 2005; Vol. XI, 2004-2006, Coord.: **Stelian Mândruț**, București, Editura Academiei Române, 2007; Vol. XII, partea I, Coord.: **S. Mândruț**, București, Editura Academiei Române, 2009; Vol. XIII, 2009-2010, Coord.: **Nicolae Edroiu**, București – Cluj-Napoca, Editura Academiei Române – Argonaut, 2011.
Cristian, Cornel; Rîpeanu, Bujor T., *Dicționar cinematografic*, București, Ed. Meridiane, 1974.

Kuller, Harry (coord.), *Evrei din România. Breviar biobibliografic*, București, Hasefer, 2008.

Mirodan, Alexandru, *Dicționar neconvențional al scriitorilor evrei de limbă română*, Vol. I-II, Tel Aviv, Minimum, 1986-1997.

Runes, Dagobert D., *Dicționar de iudaism – rituri, obiceiuri și concepte iudaice*, traducere din limba engleză de Viviane Prager, București, Editura Hasefer, 1997.

Țarălungă, Ecaterina, *Dicționar de literatură română*, București, 2007, ediție electronică (CD).

Wigoder, Geoffrey, *Evreii în lume. Dicționar Biografic*, traducere Irina Horea, Viviane Prager, Carmen Stanca, București, Editura Hasefer, 2001.

Cărți

***, *Comemorarea a 70 de ani de la moartea lui Jacques M. Elias 1923-1993*, București,

- Academia Română, Fundația familiei Menachem H. Elias, 1993.
- ***, *Contribuția evreilor din România la cultură și civilizație*, București, 2005.
- ***, *Expoziția 50 de ani de la martiriul evreilor din România. București, 1-3 iulie 1991*, București, Hasefer, 1991.
- ***, *Municipiul București și comunele suburbane. Ghidul Unirea, ed. a X-a*, Brașov, Institutul cartografic Unirea, 1935
- ***, *The Jewish Community of Bucharest*, Bucharest, 2007.
- Andonie, George Ștefan**, *Istoria matematicii în România*, vol. 1, București, Editura Științifică, 1965.
- Andrei, Nicolae A.; Braun, Gabriela; Zimble, Albert**, *Institutul de Editură și Arte grafice „Samitca” din Craiova*, Craiova, Aius, 1998.
- Bacalbașa, Constantin**, *Bucureștii de altădată 1871-1884*, vol. I, București, Editura Ziarului Universul, 1935.
- Baroti, Lajos**, *Adattar delmagyarország XVIII századi történetéhez*, vol. I, Timișoara, 1893-1896.
- Benbassa, Esther; Rodrigue, Aron**, *Histoire des juifs sépharades. De Tolède à Salonique*, Paris, Éditions du Seuil, 2002.
- Binder, Franz**, *Alt-Temeswar. Geschichtliche Entwicklung - Historische Bauwerke und Denkmäler*, Das Volksschulwesen, Timișoara-Temeswar, 1934.
- Bolovan, Ioan**, *Transilvania la sfârșitul secolului al XIX-lea și la începutul secolului XX. Realități etno-confesionale și politici demografice*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2000.
- Bolovan, Ioan și Bolovan, Sorina Paula**, *Transilvania în secolele XIX-XX. Studii de demografie istorică*, Presa Universitară Clujeană, 2005.
- Bolovan, Ioan și Pădurean, Corneliu**, *Populație și societate. Studii de demografie istorică a Transilvaniei (sec. XVIII-XX)*, Presa Universitară Clujeană, 2003.
- Bolovan, Ioan, Bolovan, Sorina Paula, Gräf, Rudolf, Pădurean, Corneliu**, *Mișcări de populație și aspecte demografice în România în prima jumătate a secolului XX. Lucrările conferinței internaționale "Mișcări de populație în Transilvania în timpul celor două războaie mondiale"*, Cluj-Napoca, 24-27 mai 2006, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2007.

- Butnaru, Ioan C.**, *Waiting for Jerusalem: surviving the Holocaust in Romania*, Greenwood Press, 1993.
- Caloianu, Ana-Maria**, *Istoria comunității evreiești din Alba Iulia (sec. XVII-1948)*, București, Hasefer, 2006.
- Carmilly-Weinberger, Moshe**, *Istoria evreilor din Transilvania (1623-1944)*, București, Editura Enciclopedică, 1994.
- Carp, Matatias**, *Cartea Neagră: Suferințele evreilor din România 1940-1944*, vol. 1, Legionarii și rebeliunea, București, Editura Diogene, 1996.
- Costachie, Silviu**, *Evreii din România. Studiu de geografie umană*, București, 2004.
- Denize, Eugen**, *Relațiile româno-spaniole până la începutul secolului al XIX-lea*, Târgoviște, 2006.
- Dimont, May I.**, *Evreii, Dumnezeu și Istoria*, traducere de Irina Horea, București, Editura Hasefer, 1999.
- Eskenasy, Leon M.**, *Istoricul comunității Israelite Spaniole din Craiova*, Craiova, Tiparul Prietenii Științei, 1932; ed. a 2-a, Craiova, Scrisul Românesc, 1946.
- Feneșan, Costin**, *Administrație și fiscalitate în Banatul imperial 1716-1778*, Timișoara, Editura de Vest, 1997.
- Geala, Laura Cristina**, *Istoricul comunității evreiești din Ploiești*, București, Hasefer, 2008.
- Giurescu, Constantin C.**, *Istoria Bucureștilor*, București, 1967.
- Gubbay, Lucien; Levy, Abraham**, *The Sephardim – Their Glorious Tradition from the Babylonian Exile to the Present Day*, Londra, Editura Carnell Limited, 1992.
- Gyémánt, Ladislau**, *Evreii din Transilvania în epoca emancipării (1790-1867)*, București, Editura Enciclopedică, 2000.
- Gyémánt, Ladislau**, *Evreii din Transilvania. The Jews of Transylvania*, Cluj-Napoca, Institutul Cultural Român, 2004.
- Halévy, Mayer A.**, *Comunitățile evreilor din Iași și București până la 1821*, București, 1931.
- Halévy, Mayer A.**, *Sinagoga Mare din București. Schiță istorică*, București, 1931.
- Horel, Catherine**, *Juifs de Hongrie 1825-1849. Problèmes d'assimilation et d'émancipation*, Strasbourg, 1995.

- Iancu, Carol**, *Alexandre Safran. Une vie de combat, un faisceau de lumière*, Université Paul-Valéry Montpellier III, 2007.
- Iancu, Carol**, *Evreii din România (1866-1919). De la excludere la emancipare*, București, 2006.
- Iancu, Carol**, *Evreii din România 1919-1938. De la emancipare la marginalizare*, București, Hasefer, 2000.
- Iorga, Nicolae**, *Istoria comerțului românesc. Epoca mai nouă*, București, 1925.
- Iorga, Nicolae**, *Istoria evreilor în țările noastre*, București, Librăriile Socec et comp., 1913.
- Johnson, Paul**, *O istorie a evreilor*, traducere de Irina Horea, București, Editura Hasefer, 2003.
- Josan, Nicolae; Fleșer, Gheorghe; Dumitran, Ana**, *Oameni și fapte din trecutul județului Alba în memoria urmașilor*, Alba Iulia, Muzeul Național al Unirii, 1996.
- Kaplan, Yosef** (editor), *Les Nouveaux-Juifs d'Amsterdam*, Paris, Éditions Chandeigne, 1996.
- Kuller, Harry**, *Presa evreiască din România*, București, Tritonic, 2004.
- Marineau, René F.**, *Ancestors and family: the birth of a myth. Jacob Levy Moreno (1889-1974): father of psychodrama, sociometry and group psychotherapy*, Tayler and Francis, Rotledge, 1989.
- Mănescu, Elisabeta**, *Dr. M. Gaster – viața și opera sa*, București, 1940.
- Mizrahi, Dan**, *Așa a fost... exerciții de memorie*, București, Hasefer, 2005.
- Munteanu, Ioan**, *Rețeaua școlară și știința de carte în Banatul istoric la începutul secolului al XX-lea*, în vol. *Studii bănățene*, Ed. Mirton, Timișoara, 2007.
- Neumann, Victor**, *Istoria evreilor din Banat*, București, Atlas, 1999.
- Neumann, Victor**, *Istoria evreilor din România. Studii documentare și teoretice*, Timișoara, Amarcord, 1996.
- Niemirower, Iacob Ithak**, *Iudaismul – studii, eseuri, omiletică și retorică*, Studiu introductiv de Lucian Zeev-Herșcovici, București, Hasefer, 2005.
- Oișteanu, Andrei**, *Imaginea evreului în cultura română. Studiu de imagologie în context est-central european*, București, Humanitas, 2004.
- Păcățian, Teodor V.**, *Cartea de Aur sau luptele politice naționale ale românilor de sub*

- coroana ungară*, vol. VII, Sibiu, Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, 1913.
- Pârnuță, Gheorghe**, *Istoria învățământului și culturii din București (de la începuturi până în 1864)*, București, 1997.
- Popescu, Ionel**, *Comunitățile evreiești din Banat secolele XVIII-XIX (Specific și integrare)*, Timișoara, Excelsior Art, 2007.
- Potra, George**, *Din Bucureștii de ieri*, vol. 2, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1990.
- Raphael, Chaim**, *The Sephardi Story*, Londra, Vallentine Mitchell, 1991.
- Rădulescu, Dorin; Lupulescu, Nicolina**, *Drobeta Turnu Severin. Monografie*, Drobeta-Turnu Severin, 2005.
- Rodrigue, Aron**, *French Jews, Turkish Jews*, Bloomington, Indiana University Press, 1990.
- Rosen, Avram**, *Participarea evreilor la dezvoltarea industrială a Bucureștiului din a doua jumătate a secolului al XIX-lea până în anul 1938*, București, Hasefer, 1995.
- Roth, Cecil**, *A History of the Marranos*, New York, Sepher-Hermon Press, 1992.
- Rotman, Liviu**, *Evreii din România în perioada comunistă 1944-1965*, Iași, 2004.
- Rotman, Liviu**, *Școala israelito-română (1851-1914)*, București, 1999.
- Sachar, Howard M.**, *Farewell España. The World of the Sephardim Remembered*, New York, Vintage Books, 1994.
- Sala, Marius**, *Limbi în contact*, București, Editura Enciclopedică, 1997.
- Schmidl, Erwin A.**, *Davidstern und Doppeladler. Jüdische Soldaten in Österreich*, Wien, 1992.
- Schwager, Tobias**, *Evreitatea la Lugoj*, Editura Dacia Europa Nova, Lugoj, 2001.
- Shaw, Stanford J.**, *The Jewish of the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, New York, New York University Press, 1991.
- Singer, Jakab**, *Temesmegye és a Zsidók polgárosítása*, Budapest, 1907.
- Singer, Jakab**, *Temesvári rabbik a XVIII és XIX-ik században*, Wieder Jakab Könyvnyomdája, Seini, 1928.
- Solomovici, Teșu**, *Istoria evreilor din România. vol. I, 2000 de ani de existență; vol II. Evreimea română în anii comunismului și după*, București, Editura Teșu, 2007.
- Solomovici, Teșu**, *România Judaica. O istorie neconvențională a evreilor din România:*

2000 de existență continuă, Vol. I, București, Editura Teșu, 2001.

Stăureanu, Mihai, *Istoricul școlii israelito-române „Lumina” din Craiova 1863-1923*, Craiova, 1923.

Stern, Adolf, *Din viața unui evreu român*, București, Tipografia Progresul, 1915.

Stoica, Lucia; Ionescu-Ghinea, Neculai; Ionescu, Dan D.; Luminea, Cecilia; Ilescu, Petre; Georgescu, Minerva, *Atlas-Ghid. Istoria și arhitectura lăcașurilor de cult din București din cele mai vechi timpuri până astăzi*. Vol. I. *Tabele și planuri*, București, 1999.

Streja, Aristide; Schwarz, Lucian, *Sinagogi din România*, București, Hasefer, 1996.

Tomescu, Vasile, *Filip Lazăr*, București, Editura Muzicală, 1963.

Torroba Bernaldo de Quirós, Felipe, *Evreii spanioli*, traducere și prefață de Ezra Alhasid, București, Editura Hasefer, 2003.

Towry, Iacob, *Die Jüdische Presse im Österreichischen Kaiserreich 1862-1918*, Tübingen, 1983.

Tuñón de Lara, Manuel (coordonator); **Le Flenn, Jean-Paul; Pérez, Joseph; Pelorson, Jean-Marc; María López Piñero, José; Fayard, Janine**, *Historia de España. La Frustración de un Imperio (1476-1714)*, Zaragoza, Editura Labor, 1993.

Tuñón de Lara, Manuel (coordonator); **Valdeón, Julio; María Salrach, José; Zabalo, Javier** (colaboratori), *Historia de España. Feudalismo y Consolidación de los Pueblos Hispánicos (siglos XI-XV)*, Barcelona, Editura Labor, 1983.

Wolf, Hans, *Zur Geschichte der Juden im Banat 1716-1767*, Druck der Schwäbascher Verlag, 1940.

Studii și articole

***, *Bicentenarul comunității evreo-spaniole din București*, în „Almanachul evreesc ilustrat pentru România”, III, 1932.

***, *Die Juden in des Landenpolitik*, în „Almanachul evreesc ilustrat pentru România”, III, 1932.

***, *Don Iosef Nasi. Ein Blatt aus der juedisch-rumaenischen Geschichte*, în „Almanachul evreesc ilustrat pentru România”, III, 1932.

***, *Dr. Moses Gaster, jubiliar*, în „Almanachul evreesc ilustrat pentru România”, III,

1932.

***, *Galeria celebrităților botoșenene. Marcu Cajal*, în „Monitorul de Botoșani”, VIII, 2011, nr. 114, 3 martie.

***, *In memoriam Ezra Alhasid*, în „Realitatea Evreiască”, 2005, nr. 240 (1040).

***, *Jubileul D-rului I. Niemirower*, în „Almanachul evreesc ilustrat pentru România”, III, 1932.

***, *Mișcarea feminină evreiască*, în „Almanachul evreesc ilustrat pentru România”, III, 1932.

***, *Sionismul în România*, în „Almanachul evreesc ilustrat pentru România”, III, 1932.

Afloroaie, Florentina, *Repere ale receptării evreului în arta creștină medievală (Landmarks in the representation of the jew in medieval Christian art)*, în „Studia Hebraica”, I (2001), București, Editura Universității din București.

Bianu, R.G., *File din trecutul comunității evreiești din Timișoara*, în „Revista Culturii Mozaic”, XXII, 1976, 1 noiembrie.

Büchler, Alexander, *Die Emanzipation der Juden in Ungarn*, în vol. *Ost und West. Illustrierte Monatsschrift für das gesamte Judentum*, Herausgaben und redigiert von Leo Winz, Berlin, 1918.

Carmilly, Moshe, *Spanish (Sephard) communities in Transylvania and Banat in the XVIIth-XIXth century*, în „Studia Judaica”, I, 1991.

Carmilly-Weinberger, Moshe, *The Jewish reform Movement in Transylvania and Banat: Rabbi Aaron Chorin*, în „Studia Judaica”, V, 1996.

Ciuciu, Anca, *Imaginea elitei israelite în necrologurile din Egalitatea (1925-1930)*, în „Studia Hebraica”, IV, 2004.

Deutsch, Ernest, *Juden-Revision im Jahre 1820*, în „Almanahul evreesc. Jüdisches Jahrbuch. Zsidó Évkönyv”, IV, 1938-1939.

Dongorozi, Ion, *Așezările evreiești din Oltenia după război (1920-1929)*, în „Arhivele Olteniei”, IX, 1930, nr. 49-50, mai-august.

Firescu, Alexandru, *The Sephards in Craiova, Romania*, în vol. *International Symposium on Sephardi Jews in South-Eastern Europe and their contribution to the development of modern society. 7-8 October 1998*, Craiova, 1998.

Florea-Paraipan, Emanuela, *Martorii istoriei: „Pietrele vorbesc”. Distrugerea*

- cimitirului evreiesc din strada Sevastopol*, în „Studia Hebraica”, VI, 2006.
- Friedmann, Luciana**, *Ladino sau melodia unei limbi (aproape) dispărute*, în „Realitatea Evreiască”, nr. 224 (1024), 28 ianuarie – 14 februarie 2005.
- Gaster, Moses**, *Literatura populară evreo-spaniolă*, apud „Almanachul evreesc ilustrat pentru România”, III, 1932.
- Ginger, Basile**, *France*, în *Avotaynu Guide to Jewish Genealogy*, Gary Mokotoff (editori), Bergenfield, New Jersey, Avotaynu, 2004.
- Glück, Eugen**, *Contribuții cu privire la populația evreiască a Banatului în secolele X-XVIII (până în 1779)*, în „Studii și materiale de istorie medie”, XV, 1997.
- Glück, Eugen**, *Date noi despre evoluția demografică a populației evreiești din Transilvania. Epoca Principatului (sec. XVI-XVII)*, în „Revista Istorică”, 1992, 3, nr. 3-4.
- Glück, Eugen**, *Date noi despre evoluția demografică a populației evreiești din Transilvania. Epoca Principatului (sec. XVI-XVII)*, în „Revista Istorică”, 1992, 3, nr. 3-4.
- Glück, Eugen**, *Evreii din Timișoara între anii 1848 și 1918. Aspecte economico-sociale, politice și demografice*, în vol. *Studia et Acta Historiae Iudaeorum Romaniae*, III, București, Hasefer, 1998.
- Glück, Eugen**, *Informații privind rabinii din Transilvania (1591-1920)*, în „Studia et Acta Historiae Iudaeorum Romaniae”, IV, 1999.
- Glück, Eugen**, *Jewish elementary education in Transylvania (1848-1918)*, în „Studia Judaica”, II, 1993.
- Glück, Eugen**, *The Development of Jewish education in Alba Iulia*, în „Studia Judaica”, XI-XII, 2004.
- Guboglu, Mihai**, *Arhiva insulei Ada-Kaleh și importanța ei*, în „Revista Arhivelor”, V, 1962, nr. 1.
- Gyémánt, Ladislau**, *Projects for the modernization of the Jewish schooling system in Transylvania, in Mid 19th century*, în „Studia Judaica”, VI, 1997.
- Gyémánt, Ladislau**, *Sub patru dictaturi. Zece ani din viața unei comunități evreiești din Transilvania. Alba Iulia 1940-1950*, în „Anuarul Institutului de Istorie din Cluj-Napoca”, XLI, 2002.
- Gyémánt, Ladislau**, *The formation of the Transylvanian Jewish and Romanian identity. A comparative view*, în „Studia Hebraica”, I, 2001.

Halévy, Mayer A., *Documente din secolul XVI cu privire la Comunitatea spaniolă din București*, în „Sinai. Revistă pentru studii iudaice”, I, 1926, nr. 4.

Herșcovici, Lucian-Zeev, *Între specific și general: mișcarea iluministă (Haskala) și procesul de modernizare în rândul evreilor sefarzi din România*, în „Studia et Acta Historiae Iudaeorum Romaniae”, VIII, București, 2003.

Herșcovici, Lucian-Zeev, *Între specific și general: mișcarea iluministă (Haskala) și procesul de modernizare în rândul evreilor sefarzi din România*, în „Studia et Acta Historiae Iudaeorum Romaniae”, VIII, 2003.

Ivănescu, Dumitru, *Emanciparea unei minorități. Evreii din România la sfârșitul secolului XIX – începutul secolului XX*, în „Studia et Acta Historiae Iudaeorum Romaniae”, VIII, 2003.

Joseph, Anthony, *England and Wales*, în *Avotaynu Guide to Jewish Genealogy*, Gary Mokotoff (editori), Bergenfield, New Jersey, Avotaynu, 2004.

Kara, I., *Din viața cotidiană a evreilor în Moldova și Țara Românească în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea*, în „Studia et Acta Historiae Iudaeorum Romaniae”, III, 1998.

Kuller, Harry, *Contribuția evreilor din România la cultură și civilizație*, în „Realitatea Evreiască”, 2005, nr. 231-232, p. 10-11.

Kuller, Harry, *Istoria evreilor din România în date – considerații metodologice*, în „Studia et Acta Historiae Iudaeorum Romaniae”, V, București, 2000.

Kuller, Harry, *Pasiunea lui Mauriciu Cohen-Lânaru pentru muzica religioasă*, în „Realitatea Evreiască”, nr. 254-255 (1054-1055), 1-23 iunie 2006.

Marian, Boris, *Alexandru Vona, o celebritate mai mult postumă*, în „Realitatea Evreiască”, 2005, nr. 241 (1041).

Marian, Boris, *George Almosnino, un scriitor în penumbră?*, în „Realitatea Evreiască”, 2006, decembrie, nr. 262-263.

Mateescu, Tudor, *Evreii din orașul Silistra în timpul stăpânirii otomane*, în „Studia et Acta Historiae Iudaeorum Romaniae”, III, 1998.

Neumann, Victor, *„Temeswarer Zeitung” și propagarea civismului kakaniei*, în vol. *Studii bănățene*, Ed. Mirton, Timișoara, 2007.

Neumann, Victor, *„Temeswarer Zeitung” și propagarea civismului kakaniei*, în vol. *Identitate și cultură. Studii privind istoria Banatului*, București, Editura Academiei

Române, 2009.

Neumann, Victor, *The Chief Rabbinate in Alba Iulia between 1754 and 1879. Organisation and development*, în „Studia Judaica”, V, 1996.

Oișteanu, Andrei, *The Legend of the Wandering Jew in Europe and in Romania*, în „Studia Hebraica”, I (2001), București, Editura Universității din București.

Paulian, A., *Sefarzi la Timișoara*, în „Revista Culturii Mozaic”, XXXIII, 1988, 15 septembrie.

Roman, Louis, *Imigrarea evreilor și situația provinciilor românești și a Ungariei (secolele XVIII-XIX)*, în vol. *Studia et Acta Historiae Iudaeorum Romaniae*, VI, București, Hasefer, 2001.

Rosen, Avram, *Participarea unor întreprinzători evrei la extinderea relațiilor economice ale României în perioada interbelică: cazul camerelor de comerț mixte din București și Tel Aviv în anii '30*, în „Studia et Acta Historiae Iudaeorum Romaniae”, V, 2000.

Rotman, Liviu, *Tipologia învățământului evreiesc în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și la începutul secolului al XX-lea*, în „Studia et Acta Historiae Iudaeorum Romaniae”, V, 2000.

Sack, Sallyann Amdur, *Ottoman Empire*, în *Avotaynu Guide to Jewish Genealogy*, Gary Mokotoff (editori), Bergenfield, New Jersey, Avotaynu, 2004.

Sanie, Silviu, *Sfârșitul unor comunități și câteva aspecte ale cercetării istoriei evreilor din România*, în vol. *Studia et Acta Historiae Iudaeorum Romaniae*, IV, București, Hasefer, 1999.

Schwager, Tobias, *Prezențe evreiești în viața cultural artistică a orașului*, în „România”, anul 2, 1998, nr. 35 (76), 3 sept.

Schwartzfeld, Moses, *Davicion Bally: Biografie*, în „Anuarul Isrelit”, IX, 1886-1887.

Schwartzfeld, Moses, *Presa evreo-română dela primele începuturi până la 1890*, în „Almanahul evreesc ilustrat pentru România”, III, 1932.

Schweitzer, József, *Exploring the Sephard's track in Hungary and Transylvania*, în „Studia Judaica”, II, 1993.

Singer, Jakab, *Timișoara zsinagógák*, în „Almanahul evreesc. Jüdisches Jahrbuch. Zsidó Évkönyv”, II, 1936-1937.

Spielmann-Sebestyén, Mihaly, *The status of the Jews of Transylvania at the end of the 18th century (Opinio de Judaeis)*, în „Studia Judaica”, V, 1996.

Spinciu, Maria Cristina, *Idișul, o limbă care a apus? Interferențe lingvistice și culturale (Yiddish– A lost language? Linguistic and cultural interferences)*, în „Studia Hebraica”, I (2001), București, Editura Universității din București.

Stanciu, Măriuca, *A promoter of the Haskala in Romania – Moses Gaster*, în „Studia Hebraica”, I, 2001.

Stanciu, Măriuca, *Medieval documents on the Jews in the Romanian Principalities as reflected in the Jewish press*, în „Studia Hebraica”, VI, 2006.

Stanciu, Măriuca, *Moses Gaster. Landmarks of an intellectual itinerary*, în „Studia Hebraica”, IV, 2004.

Stanciu, Măriuca, *The press as vehicle for self-emancipation. Aspects of the evolution of the Jewish press in the 19th century Romania*, în „Studia Hebraica”, II, 2002.

Stoianov, Carmen, *Dynamics of the Jewish themes approach in Romanian musical creations*, în „Studia Hebraica”, I, 2001.

Stoianov, Carmen, *Filip Lazar – The challenge of the new classicism in the music of the 20th century*, în „Studia Judaica”, XIV, 2006.

Stoianov, Carmen; Stoianov, Ioana Sarah, *Ivela – Musician and teacher*, în „Studia Hebraica”, II, 2002.

Ungureanu, Mihai-Răzvan, *Dispariția unei instituții: Hahambașia (II)*, în „Studia et Acta Historiae Iudaeorum Romaniae”, III, 1998.

Vlessing, Odette, *The Netherlands*, în *Avotaynu Guide to Jewish Genealogy*, Gary Mokotoff (editori), Bergenfield, New Jersey, Avotaynu, 2004.

Zimblér, Albert, *Rabbi Reuven Eliyahu Yisrael – The spiritual leader of the Sephardim of Craiova, Romania, and the amazing History of his Book of Hebrew Poetry translated into Ladino*, în vol. *International Symposium on Sephardi Jews in South-Eastern Europe and their contribution to the development of modern society. 7-8 October 1998*.

Resurse electronice

Campus, Josef, *Școlile spaniole din București*, în „ISRO”, nr. 1, 31 iulie 2011, consultată pe linkul: <http://isro-press.net> accesat la 05.08.2011.

<http://jwa.org/encyclopedia/article/haskil-clara>, consultată la 22.04.2012

<http://www.drobetaturnuseverin.net/epoca-contemporana-antebelica>, consultat la data de 05.01.2010

<http://www.jewishencyclopedia.com/articles/2413-bally-davicion>, consultat la data de 24.04.2012.

<http://www.jewish-music.huji.ac.il/thesaurusea7c.html?cat=9&in=9&id=539&act=view> consultat la data de 22.04.2012.

http://www.observatorul.com/articles_main.asp?action=articleviewdetail&ID=2844 , consultat la data de 23.04.2012.

[http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Bally Family](http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Bally_Family) la 24.04.2012, autori: Ronit Fischer, Liviu Rotman, consultat la data de 21.04.2012.

[www.arhivelenationale.ro/images/custom/image/Pdf-uri/DJAN-uri/DJAN Mehedinti fonduri si colectii date in cercetare.pdf](http://www.arhivelenationale.ro/images/custom/image/Pdf-uri/DJAN-uri/DJAN_Mehedinti_fonduri_si_colectii_date_in_cercetare.pdf), consultat la data de 27.03.2012.

www.arhivelenationale.ro/index.php?page=43&lan=0, consultat la data de 15.03.2012.

[www.sephardicmusic.org/artists/Della Pergola,Alberto/DellaPergola,Alberto.htm](http://www.sephardicmusic.org/artists/Della_Pergola,Alberto/DellaPergola,Alberto.htm), consultat la data de 20.07.2011.

<http://casa-regala.blogspot.com/2008/01/jacques-elias-un-patriot-generos.html>, consultat la data de 20.07.2011.

www.romanianjewish.org, consultat la data de 27.03.2012.

www.sephardim.com/, consultat la data de 20.04.2012.